

НАУЧЕН ЖИВОТ

КЪМ 200 ГОДИШНИЯ ЮБИЛЕЙ ОТ РАЖДЕНИЕТО НА С. КИРКЕГОР

DUCHOVNÁ KRÍZA ČLOVEKA: KRESTĀNSKÉ REČI SØRENA KIERKEGAARDA¹ *

Martina Pavlíková

PhDr., Faculty of Arts Constantine the Constantine the Philosopher University

(Nitra, Slovachyna)

martina.pavlikova76@gmail.com

Roman Králik

Doc. Dr., ThD. Central European Research Institute of Søren Kierkegaard

(Nitra, Slovachyna)

kierkegaard@centrum.sk

Abstrakt

Štúdia Duchovná kríza človeka: Kresťanské reči Søren Kierkegaarda je sústredená na interpretáciu Kierkegaardova diela Kresťanské reči. Autori poukazujú na porozumenie človeka a jeho záujmy. Povedané slovami Kierkegaarda: každý musí voliť medzi estetickým a náboženským štádiom života.

Dánsky mysliteľ Søren Kierkegaard (1813-1855) je známy svojou orientáciou na človeka. Uvedomoval si zložitost' ľudskej povahy a existencie. Vedel, že človek prežíva vo svojom živote množstvo problémov, starostí, ktoré je nútený riešiť. Postoje k problémom ako aj samotné riešenie problémov videl Kierkegaard dvojako, postaviť sa k nim ako kresťan, alebo ako pohan. Teda v postoji: buď – alebo.

Kierkegaard o tejto problematike písal vo svojom diele Kresťanské reči, v časti Starosti pohanov, ktoré rozdeľuje do siedmich častí.

V prvej časti Starost' chudoby Kierkegaard robil exegézu dvoch veršov z Matúšovho evanjelia (Mt. 6, 31-32a). Nestarajte sa teda a nehovorte: Čo budeme jest'? alebo: Čo budeme piť alebo: Čím sa zaodějeme? Lebo to všetko hľadajú pohania“. Kierkegaard porovnáva človeka s vtákom, ktorý žije na zemi, no nemusí sa o nič starať, je oň postarané. Rovnako aj človek sa nemá mať obavy pred chudobou. Kierkegaard upozornil na postoje človeka a dôležitosť byť „v chudobe bez starostí chudoby, sme chudobní, a predsa nie sme“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 89]. Človek má dôverovať Bohu, že sa oň postará. Dokáže žiť z mála, dokáže sa uskromniť a nemá strach a obavu z chudoby.

Rozdiel medzi kresťanom a pohanom je v tom, že pohania si robia starosti z chudoby. Kresťan o „chudobe nehovorí, ale naopak hovorí o bohatstve.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 91] Myslenie je pozitívne: s Bohom som v bohatstve. Boh zabezpečuje a stará sa – človek nie je s Bohom chudobný. Uvedomuje si, že prioritou človeka je vzťah k Bohu, ktorý dáva človeku všetko – dáva mu život. Kierkegaard poukazuje na to, že keď človek žije s Bohom – nemusí mať starosti – mal mať rovnaký postoj ako vták dôverovať a bude žiť bez trápenia.

Kierkegaard v druhej časti Starost' nadbytku. Analyzoval rovnaké dva verše ako v prvej časti. Upozornil na to, že „Človek si myslí, že ho bohatstvo a nadbytok zbaví starostí – ale sta-

¹ Štúdia vyšla vďaka pomoci Katedry všeobecnej aplikovanej etiky a grantu VEGA Hľadanie nových spôsobov interpretácie S. Kierkegaarda vo filozofickom a teologickom kontexte, číslo: 1/0136/13, pod vedením Romana Králika FF UKF v Nitre.

rostí z nadbytku? Bohatstvo a nadbytok prichádzajú pokrytecky v barančom rúchu po zámenkou, že majú zaistiť bezstarostnosť, ale stanú sa samé predmetom starostí, áno starosťou samotnou.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 94]. Kierkegaard v tejto časti riešil problém konzumného života a spoločnosti. Problém sebeckosti človeka, jeho závidi, túžby, vlastníť a mať viacej majetku. Opäť porovnáva človeka s vtákom, ktorý „nevie, čo je nadbytok“ a je nevedomý o svojom nadbytku, „ako by ho nemal.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 94-95]. Zaujímavá je Kierkegaardova myšlienka - kresťan sa neobáva straty, „veď by stratil len to, čo nemá, pretože je ako človek, ktorý nič nemá.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 99]. Poukázal tým na priority človeka, kde je jeho srdce, motívy tak tam je zaradený opäť Kierkegaardovo buď – alebo. Buď pohan, alebo kresťan tretia možnosť nie je.

Pohan má starosti o svoj majetok, rieši, zaoberá sa a je vlastne otrokom „pripútaným k zemi“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 100], ktorý „prehrá to, čo neprehrá žiadny vták, keď spadne k zemi: prehrá nebo!“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 102]. Kierkegaard teda rieši problém majetku, peňazí vo vzťahu k večnému životu. Človek v súčasnosti rieši prioritne otázku hmotného zabezpečenia pre seba a pre svojich blízkych.

V tretej časti Starosť bezvýznamnosti Kierkegaard robí exegézu biblického verša Mt. 6,31 a zdôrazňuje, že vták nerieši otázku kto bude prvý, ako bude vyzerat' a aký je významný vo svete. Rovnako tak vták aj ľalia zažívajú „ľahkosť bytia“ – neriešia otázku a rozdiel medzi bezvýznamnosťou a dôležitosťou. Kierkegaard upozornil na dobu v ktorej žije. Poukázal na to, že svet v ktorom žil Kierkegaard, je rovnaký ako svet v súčasnosti: kríza človeka a jeho osamotenosť. Rovnako tak rieši otázku: kto je človek? Aké máme postavenie, človek sa porovnáva s tým druhým. Pozerá sa na tých druhých a sám zabúda čím vlastne je. Človek sa začína orientovať na druhých, v množstve je bezvýznamný, je od nich závislý na ich názoroch – pretvára sa. Kierkegaard zdôraznil, že človek je sám sebou pred Bohom – „človek, ktorý nie je pre Boha, nie je ani sám sebou“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 104]. Kresťan má vzor Ježiša Krista a má byť pre neho vzorom. Kierkegaard zdôraznil sociálne podmienky Krista pri narodení až po smrť: „narodil sa v nízkych a chudobných pomeroch“ a „putoval po zemi v postave bezvýznamného služobníka“ až „pokiaľ neskončil v najväčšej biede. Bol ukrižovaný ako zločinec...“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 105]. Kierkegaard opäť reagoval na formalizmus v cirkvi, spoločnosti, kde sa zdôrazňovalo spoločenské postavenie a majetnejší mali čím dal viacej rozhodujúce slovo. Konfrontoval zmenu myslenia, motivácie medzi biblickým postavením človeka vo vzťahu k Bohu a jeho dobou, keď človek opustil biblické princípy a orientuje sa hodnoty, ktoré sú pominuteľné.

Kierkegaard kriticky vyzoroval ďalší fenomén jeho doby a tou je porovnávanie. Tým, že dochádzala k vyrovnávaniu spoločenských vrstiev – ľudia sa začali porovnávať. Človek sa začal trápiť kým je, aké postavenie v spoločnosti má – „je mučený myšlienkou, že nič neznamená, týraný bezvýslednosťou snahy, aby sa niečím stal.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 107]. Kierkegaard si všimol, že človek sa stáva nešťastným. „Vták ho nepoteší, nebo nedá útechu, a tiež ani pozemský život mu nič potešujúceho neponúkne.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 107]. Môžeme vidieť paralelu medzi jeho dobou a súčasnosťou, kedy človek sa stáva beznádejným a nešťastným. Človek napriek tomu, aby si uvedomil svoje zlyhanie, snaží sa držať „časnosti“. Pritom „je mučený tým, že nič neznamená“. [KIERKEGAARD, 2006, s. 108]. Niečo znamenať sa stáva pre človeka prioritou pre ktorú je schopný obetovať všetko. Kresťan na rozdiel od pohana nie je v „zajatí ničotnosti“, ale ide cestou, ktorou išiel Ježiš Kristus – nejde skratkou pohodlného života, ide cestou strát, poníženia – odmieta účelovosť a neriadi sa heslom: účel svätých prostriedky, preto jeho cesta nekončí v temnote, ale je „blažene spasený do slávy.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 108].

Vo štvartej časti Starosť povýšenosti - Kierkegaard robil exegézu biblického verša: „Nestarajte sa teda o to, čím sa budete obliekať, to všetko hľadajú pohania.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 108]. Kierkegaard vyvrátil myšlienku, že čím vyššie má postavenie tým menej má starostí, obáv. S postavením v spoločnosti rastie zodpovednosť človeka, ale aj tlaky aby to zvládol. Tým, že dosiahne človek určitého postavenia, túži po tom, aby vládol iným a stará sa „či mu ostatní preukazujú povinnú pozornosť či mu ju odopierajú, lebo či plánujú, že ho z výšky zvrhnú“. [KIERKEGAARD,

2006, s. 109]. Môžeme na základe týchto Kierkegaardových analýz vidieť ako hlboko Kierkegaard pochopil problémy človeka, jeho bytia, túžob. Kierkegaard videl dopredu – dnešná situácia, keď „človek je človeku vlkom“ mu dáva za pravdu. Preto Kierkegaard vyzýva človeka: „Pozoruj osamelého vtáka, ako sa v oblakoch nesie vysoko, tak kludný, tak hrdý bez jediného pohnutia, nepomôže si ani jediným mávnutím krídla, a keď si si možno obstaral svoje záležitosti a po niekoľkých hodinách sa vrátiš na to isté miesto, pozri a uvidíš vtáka rovnako na svojom mieste – spočíva hrdo na krídlach, nepohne nimi a pozerá sa k zemi.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 110]. Kierkegaard riešil v tejto súvislosti aj vzťah človeka k Bohu – pri modlitbe človek odkladá všetku svoju povýšenosť – „odloží všetko pozemské, nepravú nádheru a slávu, ale tiež nepravdu zmyslového klamu.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 110]. Modlitbu teda Kierkegaard vnímal ako veľmi dôležitú pri ktorej sa človek odhaľuje pred Bohom, stavia sa pred ním pokorne s vedomím, že je vinný. Človek podľa Kierkegaarda „potrebuje Boha každým okamihom a každou minútou kvôli životu“ – dôvodom, je to že človek potrebuje odpustenie milostivého Boha. [KIERKEGAARD, 2006, s. 111]. Je tu teda dôraz na vinu a preto musí prísť odpustenie. Tým, že sa človek úprimne modlí prizná sa pred Bohom, že je nízky a bezvýznamný, a to je podmienkou že sa môže stať kresťanom. Kierkegaard dáva do kontrastu povýšenosť proti bezvýznamnosti. Pred Bohom je každý človek bezvýznamný, preto Kierkegaard tvrdil: „Kresťanmi môžeme byť len ako ľudia bezvýznamní.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 112]. V tejto súvislosti je tu opäť analyzovaný život Ježiša Krista, ktorého život bol v poníženosti, ktorý je vždy predstavovaný ako vzor pre človeka, ktorý sa považuje za kresťana, ktorému je na rozdiel od pohana, ktorý žije bez Boha „ľahostajné, či je pozemsky vzaté vysoko či nízko postavené.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 114]. Človek pohan - odmieta poníženie a stále túži stúpať vyššie, nevedomuje si, že tým hlbšie upadá do priepasti – útrap a starostí.

V piatej časti Starosť opovážlivosti (Mt. 6.27). Kierkegaard interpretoval opovážlivého človeka ako „nesmierne vzdialeného Boha“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 117]. Opovážlivosť sa podľa Kierkegaarda „bytostne dotýka pomeru človeka a Bohu, preto na tom nezáleží, ak človek odporuje v najmenšom či najväčšom, veď i za najmenšiu opovážlivosť platí za najväčšiu – je proti Bohu. Opovážlivosť je proti Bohu bytostne.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 118]. Kierkegaard tu prichádza zo svojou tézou pomeru vzťahu Boha a človeka: „Medzi Bohom a človekom je večný bytostný rozdiel nekonečna, a keď sa tento rozdiel akýmkoľvek spôsobom v najmenšom prekročí, je to z opovážlivosti.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 118]. Môžeme v tejto interpretácii Kierkegaarda vidieť jeho osobný vzťah k Bohu, jeho bázeň, ktorá vyviera z úcty a viery v Boha¹. Skôr sa prikláňam k názoru, že Kierkegaard je ovplyvnený Starým zákonom, ktorý podobne interpretuje vzťah Boha a človeka. Tento nekonečný rozdiel je v tom, že človek bez Boha je ničím, preto človek žije stratený vo svetskosti a zmyselnosti. „Človek sa snaží získať svoju autonómiu, svojbytnosť – nie na základe svojho vzťahu s Bohom ... ale na základe ... biologických túžob.“ [VALČO, 2008, s. 79].

Kierkegaard porovnáva pohana a kresťana. Pohan nemyslí na Boha a to je opovážlivosťou. Kresťan je bdely a očakáva na Boha. Toto „vedomie Boha“ je znakom Kierkegaardovej teológie. Kresťan túži po božej milosti a oddáva sa Bohu na milosť – či nemilosť, vie prijať božiu vôľu. Pohan zabúda na Boha a je horší „ako zvier, pretože to nezabúda na nič“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 118]. Kierkegaard v tejto pasáži prichádza so zásadným tvrdením, že „život každého človeka patrí Bohu, človek je jeho majetok.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 120]. Tým vyjadril podriadenosť človeka Bohu, jeho právo na život stvorenstva. Kierkegaard je presvedčený, že každý človek má vedomie Boha. Aj pohan vie o Bohu, že „je silnejší, že bude mať Boha proti sebe“ a preto „je stále v moci úzkosti“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 120]. Kierkegaard zdôraznil, že najväčším pádom človeka je „celkom na Boha zabudnúť.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 120]. Vzťah Boha a človeka považoval Kierkegaard za základný.

V šiestej časti Starosť sebatryznenia Kierkegaard definuje sebatryznenie ako „starosť o

¹ Ako napísali Mária BINETTI a Luboš TÖRÖK: „Viaceré Kierkegaardove kategórie vyjadrujú prekonanie svedomia hriechu diferencovanou jednotou božstva, napr. koncept opakovania ako druhej mocnosti svedomia; predstava zdvojenia až po rozdzvenie identity; pojem viery ako pohybu nekonečna v sebe a pre seba...“ [BINETTI, TÖRÖK, 2010, s. 177].

zajtrajší deň, toto trápenie si pôsobit“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 122]. Túto starosť je spojená so starosťou o živobytie – človek je „doživotne odsúdený“ – „odsudzuje doživotne sám seba“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 123]. Kresťan nemá starosť o budúcnosť netrúpa sa a zdôrazňuje slova evanjelia: „Každý deň má dosť na svojom trápení.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 123]. Kierkegaard analyzuje ako sa človek má vyrovnáť s každodennými starosťami. Problém človeka vidí v tom, že nie je skromný, bahobojný – a neverí že Boh je schopný sa postarať o potreby človeka. Kierkegaard žiada od človeka „správny postoj“ a požaduje od neho aby sa staral predovšetkým o dnešok a postavil sa chrbtom k zajtrajšku. Kierkegaard porovnáva človeka veriaceho s neveriacim a vidí hlavný rozdiel v tom, že neveriaci „pre starosti a staranie sa o zajtrajší deň úplne zabúda na dnešok“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 124]. Človek veriaci žije prítomnosťou, netrúpa sa, uvedomuje si hodnotu okamihu, dňa. Svoje dni kresťan má naplnené večnosťou, nie obavy z toho čo mu prinesie nasledujúci deň. Kierkegaard ako príklad uvádza Ježiša Krista, ktorý „žil bez starosti o budúci deň“ obetoval sa pre pravdu a nezradil ju. Ježiš Kristus je uvedený ako príklad podľa ktorého má človek žiť a mali by sme sa od neho učiť. Pohľadstvo definuje Kierkegaard ako sebatryzeň a jasne píše: „s Bohom to znamená bez trápenia a bez Boha znamená s trápením“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 126]. Človek má v sebe večnosť, preto prežíva utrpenie keď žije bez večného (Boha pozn. MP). a „vzdial uje sa od života dnes.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 127]. Človek bez viery neprežíva dni, má strach obavy o budúcnosť o zajtrajšok. Týchto obáv sa môže človek zbaviť len keď prijme Boha. S Bohom človek nachádza istotu a zmysel života.

Je zaujímavé ako Kierkegaard definuje úzkosť – úzkosťou je „zajtrajší deň“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 127]. Táto úzkosť je spojená s žiadostivosťou a neistotou. Človek sa cíti bezmocný a nemá silu – jeho duša sa stráca a hynie. V samotnom živote nenachádza hlbší význam a prežíva zúfalstvo. Človek si musí uvedomiť, že preto „aby zajtra žil, musí žiť aj dnes.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 127]. Kierkegaard porovnáva vtáka s kresťanom, ktorí žijú v prítomnosti, naproti tomu „pohan nežije nikdy, budúci deň, mu vždycky bráni žiť.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 127]. Kierkegaard si uvedomil, že človek prestáva hodnotne žiť, prežíva život plný starostí a zúfalstva. Človek sa stal neautentický, hnaný výzvami budúcnosti a svoj život neprežíva zanietene v okamihu.

V poslednej časti s názvom Starosť bezradnosti, nerozhodnosti a bezútešnosti Kierkegaard opäť začína biblickým veršom: „Nikto nemôže slúžiť dvoma pánom, to všetko hľadajú pohania“ a taktiež porovnáva človeka s vtákom a ľaliou, ktoré sú dané za vzor – slúžia Pánovi, sú poslušnejší a neupadajú do pochybností.

Kierkegaard ďalej porovnáva prístupy biblických postáv Márie a Marty a vyzdvihol Máriu, ktorá sedela pri nohách Ježiša a neobsluhovala ako Marta. U Kierkegarda vidíme, že prioritou je osobný vzťah človeka k Bohu, záujem o prežívanie a život s Bohom.

Kresťan nevolí medzi dvoma pánmí, on slúži jednému Pánovi a to úplne. „Kresťan slúži len jednému Pánovi, Pánovi samotnému, a nielen mu slúži, tiež ho miluje, miluje svojho Pána Boha z celej svojej mysle, z celého srdca a zo všetkej sily. Práve preto mu slúži úplne, lebo len láska spojuje úplne, spojuje rozličnosť v láske; tu spojuje človeka s Bohom, ktorý je sám láska.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 130].

Kierkegaard zdôraznil, že „kresťanský život je neustála bohoslužba“. [KIERKEGAARD, 2006, s. 130]. Kresťan sa teda podriaďuje Bohu skutkami, a jeho vôľa sa stáva Božou vôľou – stáva sa poslušným svojmu Pánovi. Práve poslušnosť je pre Kierkegarda základom vzťahu človeka k Bohu: „Chváliť ho v deň, kedy ti je všetko proti, kedy sa ti stmieva pred očami, keď ti druhí ľudia možno ľahko dokázať, že žiadny Boh nie je – áno, kedy ti záleží na tom, aby si Boha dokázal, pokorne dokázal tým, že veríš, že Boh je, dokázal to radostnou a bezpodmienečnou poslušnosťou – potom je to chválospev!“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 131]. Kierkegaard uvádza tri veci, ktoré zabraňujú viere – pochybovanie, nestálosť, bezútešnosť, požaduje od človeka, aby odrezal vieru od všetkého styku s okolitým svetom, aby ju vyhľadoval a tým sa viera stala nedobytnou a život človeka bohatším. [KIERKEGAARD, 2006, s. 132].

Život pohana vidí Kierkegaard ako komplikovaný a to z niekoľkých dôvodov – má dve vôle, je bez pána, ktorý prirovnáva k otroctvu. Život pohana vidí Kierkegaard ako bezradný, preto sa

nevie rozhodovať. Pohan zosadil z trónu Boha, ktorý už nie je Pánom a nechce myslieť na Boha: „Pohan sa potom chce celkom zbaviť myšlienky na Boha.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 133]. Kierkegaard z toho vyvodzuje konsekvencie pre človeka, ktorý odmietol Boha a nachádza si nový cieľ života „otročí od rána do večera, zhromažďuje peniaze, šetrí, má zárobok“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 134]. Na súvislosť peňazí a viery upozornil profesor Abrahim Khan: „Peniaze a láska sa zdajú byť nápadne podobné. Túžime po obidvoch. Jedno i druhé závisí od viery, upravuje medziludské vzťahy a odkrýva ambivalenciu medzi racionalitou a iracionalitou napriek odlišnosti od pravidiel transakcie a ekonomiky. Ako Kierkegaard vyzoroval, „to, čo znamenajú peniaze v konečnom svete, to sú koncepty v svete duchovnom.“ (KHAN, 2011, s. 52). Profesor Khan správne postihol, že „nejasnosti prameňa podľa Kierkegaarda z toho, že o večnosti mylne rozmýšľame, ako o vykonštruovanej myšlienkovkej predstave, zatiaľ čo peniaze vnímame ako jedinú realitu na tomto svete. Ale ako Kierkegaard upozorňuje, naopak, peniaze sú myšlienkový konštrukt, vnímaný z pohľadu večnosti.“ (KHAN, 2011, s. 54).

Kierkegaard v závere zhrnuje postoje poslušnosti vtáka, kresťana a pohana: „Poslušnosť vtáka slúži božej cti, kresťanova poslušnosť slúži ešte dokonalejšie božej cti, ale pohanova neposlušnosť Boha nectí, nie je k ničomu, než aby bola vyhodená von ako soľ, ktorá stratila svoju slanosť.“ [KIERKEGAARD, 2006, s. 134]. Iné, ako etické či duchovné nedostatky človeka sa neriešia a možno to je práve ten základný problém súčasného sveta zmietaného v kríze.

Človek bez Boha chce byť sebestačný a myslí si, že to dosiahne, keď bude mať dostatok finančných prostriedkov. Životná úroveň sa musí zvyšovať. Je zaujímavé, že rovnaký problém je aj v súčasnosti, „prioritou politiky je ekonomika.“ [SLIVKA, 2012, s. 55].

Peter Kondrila vo svojej knihe položil otázku, nad ktorou je nutné sa zamyslieť aj v súvislosti s Kierkegaardovým odkazom: „Ako však chápať dejiny, ktorých jediným zmyslom je skvalitňovanie konzumu v zmysle jeho kvantitatívnej i kvalitatívnej ponuky?“ [KONDRILA, 2010, s. 79].

Použitá literatúra:

- BINETTI, Maria - TÖRÖK, Ľuboš. Jednotlivec ako božská inakosť. In: Kierkegaard's Mirror for the Present Age. (KRÁLIK, R. et al.) University of Toronto, Kierkegaard Circle. Toronto, 2010. s. 172-186. ISBN 978-0-9809365-2-0.
- KHAN, Abrahim. Kierkegaard o peniazoch a láske. In: Kierkegaard as challenge to the Contemporary world. (KRÁLIK, R. et al.) University of Toronto, Kierkegaard Circle. Toronto: 2011. s. 52-58. ISBN 978-0-9809365-5-1.
- KIERKEGAARD, Søren. Evangelium utrpení: křesťanské řeči. Brno: CDK, 2006. 239 s. ISBN 80-7325-103-5.
- KONDRILA, Peter. Hodnoty a postmoderna. Bratislava : IRIS, 2010. 123 s. ISBN 978-80-89256-50-1.
- SLIVKA, Daniel. Church and Society in Slovakia – Past and Present. In: Christian Churches in Post-Communist Slovakia: Current Challenges and Opportunities. (Eds. Valčo, Michal - Slivka, Daniel. Salem : Center for religion and society, Roanoke College, VA, USA 2012, s. 21-64. ISBN 978-0-615-66671-6.
- VALČO, Michal. Úloha Logosa v učení o stvorení človeka na Boží obraz v ranej cirkvi. In: Logos – Kristus a jeho význam pre teológiu a sociálnu etiku. Zborník z ekumenického teologického sympózia. (Ed. Igor Kišš) s. 77-84. Bratislava: EBF UK, 2008. ISBN 978-80-223-2541-7.

*** The article is published in autor's edition**

© Martina Pavlíková, Roman Králik